

ის შ ო რ ი ა

ქართულის სტამბისა და წიგნების ბეჭდვისა

1626—1900

გამოცემა

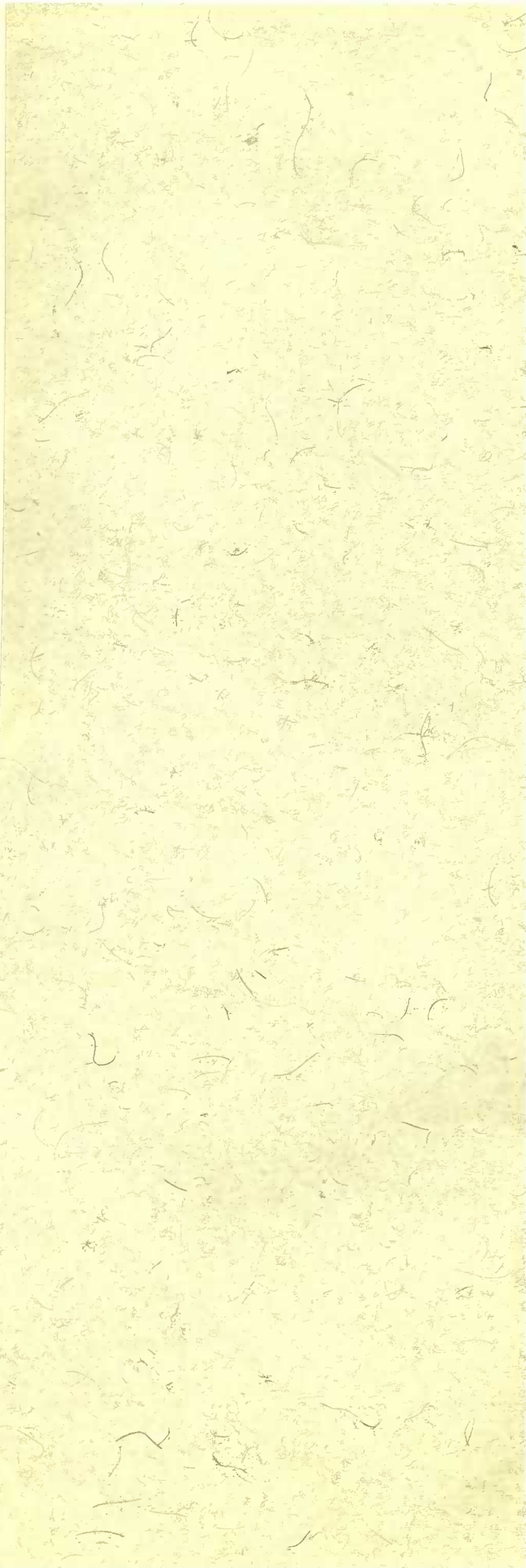
წ. ჭიჭინაძისა

თბილისი

სტამბა ეკ. ივ. ხელოძისა. ✚ Тип. Ев. Ив. Хеладзе.

1900

Handwritten red ink stamp: 12 25/66 ქართული

ქიქოძე

ი ს შ ო რ ი ა

ქართულის სტამბისა და წიგნების ბეჭდვისა

1626—1900

36810

გამოცემა

ფ. ჭიჭინაძისა

ბზილისი

სტამბა-ექ. თვ. ხელაძისა. ✱ Тип. Ев. Ив. Хеладзе.

1900

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 27-го Января 1900 г.

ისტორია

ქართული სტამბისა და მწიგნობრობის ბეჭდვისა.

1625 — 1900

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბის იარაღის მოგონების ცნობები, ერთიბ მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდულ წიგნების ცნობები მთელს ევროპას ელვასავე მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავიანებმაც კარგად შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგეს, რომ ევროპაში სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭდვაც მოუგონიათო. წიგნის ბეჭდვის ამბები მრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოველინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მალიარებელთ შამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰყვეს მით უფრო, რადგანაც მაშინ ტფილისში, კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ეპისკოპოსის კათედრაც არსებობდა და კათედრაზე მათი ეპისკოპოსნი განაგებდნენ ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა საქართველოში.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგე-

ბლობის ოცნება კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენ-
ბერგმა 1455 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, ამის
შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დამართვა. ამ
დღად საქმეს სომხებმაც დროით მიაქციეს ყურადღება,
ამათ 1557 წ. ვენეციაში, განართეს სომხური სტამბა,
ამის ამბავმაც მოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცო-
რედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე. 1564 წ. რუ-
სებმა გამართეს მოსკოვს პირველი რუსული სტამბა. ეს
ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთა, მიეცნენ სტამბის
ნატვრას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ.
საქართველოში სტამბის გახსნის ნატვრას და საქმეებს ის
გარემოებაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს
შესანიშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ
დროს, საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი
დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე მუჟულმან მტრებმა
ნაფარდობა და პარპაში, აქ სტამბის გახსნისთვის აღარა-
ვის სცალოდა. ამ დროს საქართველო განცალკევდა ნა-
წილ-ნაწილ, დაიყო შტოებათ, სამეფოებათ, ჩვენდა სა-
უბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თვით ქართველთაც
იწყეს ერთმანერთში მტრობა და ბრძოლა, ხშირად მთა-
ვარი მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი სახლიშვილს, ხეობა
ხეობას, მთა მთასა, ბარი ბარს, ქართლი კახეთს, იმერე-
თი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანერთს.
ყველა ამაებიათ კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო
მყოფ მაჰმადიანები. მათი მახვილი სასტიკათ გვესვებოდა
გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესა-
მჩნევი ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მო-
გვილო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოლილი
ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუ-
ხდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის
მფარველობაც კი უჭირდებოდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ საქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობებმა ერთობ გვიან მოადწიაო, ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირვლოდ არ დაუშთება თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქმეს რუსებისა და სომხებისაგან დახსნალ სტამბებთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორი-შორს არ გამოვა, სულ 6 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველი ქართული სტამბა 1625 წ. რომში იქმნა გამართული, 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. ასე და ამ გვართ, ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა პირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთა ლათინის წეს-რიგის პატრებმა 1625 წ. გახსნეს რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთა შორის სტამბ-ს გახსნის საჭიროება XVI საუკ. დამლევსვე გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამის ნატვრა მათ ქართველთა დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათ მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდეგს, რომში მათგან მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართვეოს მფარველობას, რომში ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭდვას. ასეთს ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პრაპაგანდოს“ ძმები და მამებო აღგნენ, არამედ ყველა იმ დროის სხვადასხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიბრალული ჰქონდა აზიაში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეტურპატივით უმზერდენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგის პატრისაგან ასეთი ცნობა

არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველების შესახებ: „მთელს აზიის სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ვიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შავ ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლამდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი შეველიან, ამათ მეტი მათ მფარველი, პატრონი არავინა ჰყავსთ, აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის, კავკასიის ერთ შორის სადმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, სადმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინათლის მიმცემნი ქართველები არიან. ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთათვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭდვა და თქვენის უწმინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორის არა მცირედნი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს სარწმუნოებას აღიარებენ“. ასეთი ცნობებით აღვსილი წერილები მისიონერს მარიოს მაჯის, სტეფანე პაულინს და ნიკიფორე ირუხსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას, ასეთს ასეთს დიდს ნატვრას თვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთკი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრია და უშრომნიათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის.

მხნე მქადაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელოების წინაშე ძრიელ უადვილესად დაიბადა ჰაზრი ქართული სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კოტხვა და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეო-

ბამ. ამ საქმეს დიდათ ხელს უწყობდენ ზემოთ ხსენებულ
ლი პირები: მარიოსი, სტეფანე და ნიკიფორე. ამათ შე-
ადგინეს ქართული ანბანი, მათის თაედარიგითვე ჩამოას-
ხეს ქართული ასოების ყალიბები, ამათის ზედამხედველო-
ბით დაარსდა სტამბა, ამათვე შეადგინეს და დასწერეს
ყველა ის წიგნები, რაც-კი საჭიროდ დაინახეს დასაბეჭ-
დათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის
„უცხო სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის
მფარველობით რომში ქართული სტამბა ფუნქციონებო. ამ
დროს პაულინი, მარიოსი და ნიკიფორე რომში იქმნენ
მიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამგეობა
თვით იკისრეს და 1629 წ. უკვე ქართულ იტალიურ წი-
გნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული
ანბანი—ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათო-
ლიკეთათვის იყო საჭირო, რადგანაც ლათინის ბერებს
ძრეელ უჭირდებოდათ მრევლასთვის ანბანის და ნამეტურ
ლოცვების გადაწერ-გადმოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800
წლამდე, რომში ქართული წიგნების ბეჭდვა არ მოსპო-
ბილა. ანბანსა და ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიურ
სლავარი“ შედგენილი სტეფანე პაულინისაგან ნიკიფორე
ირბახის დახმარებით და დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე.
აი, თვით წიგნის სათაურიც, რომელიც მოგვყავს შეუცვ-
ლელად.

Diftionario giorgiano
e Italiano, Composto da Stefano Paolini con-
l'aiurio del M. R. P. D. Niceforo Jrbachi,
Giorgiano, Monaco di S. Bafilio
ad uso de' Missionarii
della Sagra Congregatione de Propaganda fide.

გამოცემა In. Roma,
Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.
CICDC XXIX=1629
Con licenza de' superiori.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არს დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდოს“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიური სლავაკა“ იუკრიელთ სასარგებლოთ იბეჭდება. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება:— „Alfabeto Giorgiano“ ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოებით ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ:— „:ლქსა: იბერიგა: ფრანსა:“ ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, იგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც, გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიბეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებითაც არის ნაბეჭდი, რომ მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18—19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს. თავის დროის კვალათ ეს წიგნი საკმარის კარგს ქალაქდზეა დაბეჭდილი. ასეთი ქალაქდი მაშინ-კი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავაკა“ მოჰყვა ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალდეური, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროის კვალათ ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია.

დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭდვა მაშინ დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანაც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს ნიკიფორე ირბახს შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოასცა, თვით ენერგიულმა მისიონერმა ნიკიფორემ, თუ სხვამ?—ეს არ სჩანს, ვინ იცის იქმნება იგი ამ დროსაც ცოცხალი იყო. აი თვით ამ წიგნის სათაურიც, რომელიც წიგნიდამ შეუცვლელად მოგვყავს აქ:

Syntagma fon hingvarim orientalium quae in georgiae regionibus au'diuntur Liber primus Complectans Georgianae, feú Ibericae vulgaris linguae Institutiones gramaticas Authore D. Francisco-Maria Maggio, clerico regulari, Panormitano. Romae,

Ex Typograbhia sacrae Congratinis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superiorum permissu.

ამ შრომიდამ ნათლად სჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახი დიდი შრომის და ენერგიის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ მთელ თაბხიან ქალაქდზედ. ამ წიგნებს გარდა ხსენებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდავთ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით. 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოასცა პატრმა ტულუკაანთ დავითამ „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცე-

მაში მღვდელს ახალციხელ ბაღინაშვილსაც მიუღია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულოუკანთ დავითამ პატარა „საქრისტიანო მოძღვრება“ მოკლედ დარიგებული მარტვილთათვის. დაიბეჭდა წმიდა ზომის ქალაქს, სასწავლოს შინა, რომელსაც ქართულით ჰქვიან „პროპაგანდო ფიდე“ მთავრობასა ბენედიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის ზარჯი პაპის ყოფილა. ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგინი კარგათ ჰხატვენ ქართულ ანბანის სახეს თავის მოქარგულობით. ასოების ზომა დღევანდელის ასოების მეთექვსმეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნათ, რომ „სლოვარში“ ნახმარია ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები, სამსამი წერტილი ჯვარედინათ, რის ხმარებაც XVI საუკ. საქართველოში მხედრულს ხელთაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკიადამ კი ეს გამოდევნილია, აქ ნახმარია მართლ წერის ყველა საგრამატიკო ნიშნები, ასე რომ ამის მზერით კაცი განცვიფრდება, პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში, პირველად ამათ იხმარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც საოცარის სიტყვითხილით არის ნახმარი, არსად კაცო მათ უადგილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან რიგზე არიან დანიშნულნი.

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირველ ქართულ სტამბის გახსნა 1709 წ. კი არ უნდა მივაწეროთ, არამედ 1625 წ. რომში, როცა პაპი ურბანუს მერვე საქართველოს მთარველი გახდა, როცა საქართველოში მათი მქადაგებლები გაჩნდნენ. ჩვენ, 1626 წ.

უნდა ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისთვის. რიგია, რომ ასეთ დიდს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრული ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს, ოდესმე რომში პირველ ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიდღესასწაულოთ კიდევ, მთელს ევროპას ვამცნიათ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამასთანავე აინუსხოს ისტორია იმ განწყობილების, პატივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრიელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოსჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახვით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთა დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალით, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში, პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათ, ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მალე შემოიტანეს საქართველოში, ეს ნაბეჭდი წიგნები ოთხსაგ-კუთხივ მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალთ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მზერა. იმ დროის ქართველთა ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებიათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეუშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საქიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოღებრილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სიდიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიად საქმის წარმომადგენლებათ მარტოს მაჯი, ნიკოლოზ

ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეჭდვის ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენებზე დაიწერა ქართული ბეჭდვის ისტორია, იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს ადგილს დაიკავენ.

ამ მქადაგებელ მოძღვრებათა შესახებაც ვიტყვიტ მცირედ რამეს: შემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდანიკიფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელი იყვნენ, იგინი ეკუთვნოდნენ პაპის „უცხოთა სამქადაგებელთა მძობას“, რომელსაც მათებურათ „პროპაგანდა ფიდე“ ეწოდება. ესენი აღრიდგანვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში წავალი, შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკვიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანს იცხოვრეს, გაიცნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია სხვა-და-სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისთვის ცდა და ღწეას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მუცხებით რომში ქართული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელოს მოხსენება, საქართველოში მათი მოსვლა შეეხება 1615 — 1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მიხმობილნი იქმნენ რომში, რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა და წიგნების ბეჭდვა არ აკმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდაში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მცოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანხმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეცხებით რომიდან ესენი

საქართველოში ველარ დაბრუნდნენ, იქ დარჩნენ, იქ მო-
ღვაწეობდნენ ჩვენის გეარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარ-
სულის მამა-პაპათ ძეთ გონების განსანათლავათ. ქართულ
ენის პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე
საუკუნის დამდეგამდისაც კი არ მოსპობილა. უკანასკნელ
დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა
სამქადაგებელთ“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი
მღვდელი გრიგოლ ბაღინაშვილი იყო, რომელიც აგრე-
თვე სომხურ ენის პროფესორათ იგულისხმებოდა.

საშუალო საუკუნოებიდამ, ევროპაში, კათოლიკის
სარწმუნოებისათვის იწყება ათასნაირი სარწმუნოებრივი
ბრძოლა და კამათი. სასტიკს კაშაფს რეფორმაციებიც
მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკლესია დიდს განსა-
ცდელში იყო, მან დიდი გასაჭირი აღვა, მაგრამ რომსამ
გაქარვების დროსაც კი არ დაუვიწყნია საქართველო და
ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთ შორის საკმა-
რისი ზედამხედველობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრო-
ბილი, ქართველთ სასარგებლოთ იგინი ფულსაც საკმა-
რისად ხარჯავდნენ. ეს დიდათ საყურადღებოა და მასთან-
ვე პატივ საცემი. ეს ისტორიული მშვენება ჩვენის ისტო-
რიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით
შეიმოსა, რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის
სტამბის მიბადებით ვენეციას, ფრანციას და კონსტან-
ტინებოლსაც იქმნენ დარსებული, სადაც ქართველთ
კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავალი სასარ-
გებლო ქართული წიგნები. უნდა ითქვას მოკლეთ, რომ
თვით XVIII საუკ. ვახტანგ მეფისაგან გახსნილს სტამბის
წინამორბედათაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა
ჩაითვალოს.

ქართველ სამღვდელოებას პატრების მოქმედება

თვალ წინ სარკესავე დაუდგათ და XVII საუკუნის ბოლოს, რაღაც ბედზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭდვის საქმე, ამას მსწრათ მიუქცევია ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნების ბეჭდვის შემოღებისთვის. მას დიდ ნატვრა მისცემია საქართველოში ქართული სტამბის დაარსებისთვის, ამიტომ ამ მღვდელ მთავარს საქართველოში მიწერ-მოწერა გაუმართავს და რჩევა, რომ დროა, თფილისში, ქართული საბეჭდო სტამბა დაეაარსოთო. ამის თანხმანი მალე გამხდარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამას მოვახერხებთო. ამ განძრახვის მეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან, მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ შემოხსენებულ ეპისკოპოსს და ვახტანგ მეფეზე ბევრათ აღრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარი არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარემოებამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხვანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს,—ამის ნატვრა ვახტანგ მეფემ შეასრულა ზემოხსენებულ ეპისკოპოსის ღწვით და ქადაგებით.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუსხმევეინებია ქართლი ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოუთვლია: „ნახეთ ეს ასოება და თუ მოგეწონებათ, მაშინ დასთანხმდით და თქვენც მიიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ, მაშინ უარე სთქვითო“. ასოების შიღებისათანავე ქართველთ დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მისწერეს, დაავალეს შრომის მიღება, ყველა იარაღის მოპოვება, მცოდნე ოსტატების და ყველა მათ სა-

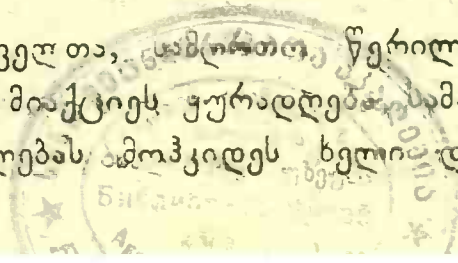
ქართველოში გამოგზავნა და სტამბის დაარსება. ქართველებისკობოხსაც დიდათ ესიამოვნა ესეთი ნატერა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესი შეასრულა, მალე იშოვნა ოსტატები კაცები, მოიპოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოებიცა უაღრესი, უაღრესეს მოკუვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსაჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნილი. ოსტატებთ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანი, ერთი მბეჭდავი და სამიც ამომწყოები, ერთი ამათგანი მიხაილი უფროსი ყოფილა. ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1707 წ. არა უგვიანეს, რადგანაც 1709 წ. თფილისში უკვე გამოიცნენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა, მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქმნა ქართველთ მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაკობა იწყეს ქართულ სამღრთო წერილის განხილვის, ბერძულს დედნებთან შედარების და საბეჭდათ მომზადების. ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სხვადა-სხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დააბრუნეს. ერთი ამ მშრომელთაგანი ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა. 1709 წ. გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს აი რა გვარი შენიშვნა არის მიწერილი: — „რდეს განაგებდა საქართველოსა ძმისწული კეთილ მოწმუნე მეფის არჩილის და სახელგანთის მეფის გიორგისა და ბატონის ლეონისა ღვთის მოყვარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოიდგინა და მოიღო სტამბა კალახეთით, რომელ არ რდეს ყოფილიყო საქართველოში, ხელით წერაში ჩვენი სამღრთონი წერილი განრყენილიყო, და მე, დედის ძმისწულსა ამას მონაზონს ნიკოლოზს (ორბელიანს) მიბრ-

ძანა წიგნების გასწორება და განსილვა. დადის ჭირითა, ბერძენთ სამოციქულოთ შემწობითა, სიტყვა და ასო მეტ. ნაკლები გავმართე და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადილისა და ადრე ზოგნისათვის. ახლა მე გააკეთე და თუ გულის სმა ყოფ, დიად ადვილია და ამის სწავლება საძიებლისათვის, — იქ იმიე, ვინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახათ, ღვთის სიყვარულისათვის, შენდობას მიბრძნებდეთ, მე დიდათ შემეწვევის და თქვენ უზრუნველ იქნებით“. ამავდროულს დაიბეჭდენ „დაუჯდომელი“ 1000 ც. პატარა ლოცვანი 1000 ც. 1710 წ. გამოიცა „ჟამნი“ 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულია: — „ჟამნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა და სახელგანისა მეფისა, უფლისა ქაიხოსროსა, წარსაგებელითა და საფასითა ბატონიშვილის უფლისა ვახტანგისა, გამართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელმონაზონს და მისეულ სტეფანეს ძის ოგარო ვლასელისა ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელმონაზონი აწერს, რომ მე გამართეო. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავთ, მეთაურთობაკი ამას სჯერია. შემდეგ ეს მღვდელმონაზონი თბილელათ იქმნა აპყვანილი. 1709—1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდვენ შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯერ სამჯერაც გამოიცენ: კონდაკი 500 ც., ზატიკი 500 ც., ჟამნი, მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი, სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი მხედრულათ, ტიბიკონი, კურთხევანი, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო მარხვანი, ძილის პირნი და ზოგიც სხვა წვრილი საეკლესიო წიგნები, ზოგო მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზედა, ზოგს ბოლოს, საქართველოს სამეფო გერბი აზის,

36810

ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა
 ეახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრებდა, იქ
 მთელის ირანის მსაჯულათ ირიცხებოდა, დიდი შესანიშ-
 ნავი ჭკვიანი კაცი იყო. იგი შეერთებულ იქმნა შერას სა-
 რწმუნოებასთან, მაგრამ საიდუმლოთ-კი კათოლიკობას
 აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერები-
 საგან იღებდა. ამან განუზიარა მოგზაურს მისიონერს იე-
 ზუიტს პოლონელს კრუსინსკის, რომ მე კათოლიკის სა-
 რწმუნოებას ვაღიარებ ჩუმათაო. ასეთი დიდებული მეფე-
 ნი ქართველი ხშირათ არ გვყოლია. ეს მეფე საქართვე-
 ლოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა,
 შაჰის დავალებით მუსლიმანობას აღიარებდა, მაგრამ გუ-
 ლით-კი ნამდვილი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე
 სპარსეთიდან დიდათ ეხმარებოდა საქართველოს, როტომ
 მეფისავე, სპარსეთიდან ეს საქართველოს დიდს მფარვე-
 ლობას უწევდა. თვით ტამბის გახსნასაც ეს დიდის სია-
 მოვნებით მიჰგებებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მი-
 უტია ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტათ მას სიამოვნებია, რად-
 განაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან მას კარგად
 სცოდნია მნიშვნელობა ტამბის გახსნის და წიგნების ბე-
 ჭდვის, მისის დახმარების, პატრონიადის და საქართველოს
 მფარველობის სამახსოვროდ, ეახტანგ მეფესაც ლეონ
 ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ
 ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის
 ჯვრით გაკეთებული ყავარჯენი უჭირავს, გვერდზედ და-
 ხატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, ირგვლივ ხუცური
 წარწერა აქვს.

იმ დროის ქართველთა, სამართლი წერილს გარდა
 საერო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღებას სამართლიენ
 მოვალეობის აღსრულებას ამოჰკიდეს ხელი და მეფე-

ხის ტყაოსნის“ ბეჭდვაც განიძრახეს. შეუდგნენ „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემის სამზადისს და 1711 წ. უკვე დაიწყო ბეჭდვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხისტყაოსანი“ ცალკე წიგნათ გამოიცა. ამ ძვირფას საუნჯეს გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინ აღუდგნენ. „ვეფხისტყაოსნის“ ჰაზრებს სამეფოთ სთარგმნიდენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გასაცნობად ვახტანგ მეფემ ახსნა დასწერა, რუსთველის ჰაზრებს ძეძაობა მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოშია მოთავსებული. თვით „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეპი, რომელიც მიუწერ და მიუბეჭდიათ იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხისტყაოსნის“ პირველს გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხისტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენსა ზედა, უამსა ამაღლებულისა საქართველოს მზერობელისასა, უფლისა ვახტანგისა, შრომითა და წარსაკებელითა მასიკე მზერობელისათა, გაიძარცა ხელითა ხელმწიფის კარის დეკანოზის შეილის მიქელისათა, ქალაქ თფილისს, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამითგან ვიდრე აქამოდე 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია ლექსი პატივად ბაგრატიონთ შთამომავლობის შესახებ. მესამე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი: — „მადიდებელი წმიდასა სამებისა მე გკრტამობით, ძირ მოდგმობით დაკითხანმან, ქის ძემან სახელ განთქმელის მეფის ვახტანგისამან, ძმისწულმან ქებულის არჩილისამან და დიდათ პატროსნის ლეკანისამან, მზერობელმან საქართველოსამან, ვახტანგ — მოკეკანე მესტამბე კლასეთით და გაკეკეთ სტამბა სახსრად სულთა წინა აქმელთა მეფეთასა, მამისა და დედისა ჩემისა გურგელის ასულისა თუთასთკას, სალხინებელად სულისა ჩემისა და ჩურჩუნის ბატონის ასულისა დედოფლისა ტუსუდანისა და ძე-

თა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელათ“. მეოთხე გვერდზედ დახატულ დაზექდილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორი ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მჭიდრო კავშირი აქვს ჩვენის სტამბის დაარსების ისტორიასთან:

„აწ დაიბეჭდა სტამბაში, ზირკულ ნაწერი ხელისა, უგბიფთა ფრიად სასწავლო, გონიერთ გულთა თქენისა, მეფის ვახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მქმნელისა, და ნაღვაწი მისას მლოცველის, მესტამბე მიქაელისა“. დაესრულა ესე წიგნი, ქორონიკონს უნსა სძულსა; ვეკლავასა უხარდა, რიტორსა და ხმა უსულსა, სამღრთოა და საუროცა, კისიცა აქეს სძენს გულსა, და უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიილამ საქართველოში მოსული მესტამბე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა, ხოლო ვალახიაში მყოფი და აქედამ თავის ხელოვნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დეფარულ არს, ისე ვიცით, ესენი საყოველთაოდ საქართველოში დაშთენილან, ამათ აქ, საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლებიან ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების ამოჭრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი საბეჭდი წამლის კეთება, თვით რკინა-ხის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვიდ სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების სანაქებოთ ითვლება მათი ოსტატობა წითელი და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოვნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მახსენებულ კარის დეკანოზის შვი-

ლის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მი-
გვაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზათ ჩვენ უნდა
სახეში ვიქონიოთ ქართველთ მეფეთა კარის ეკლესიის
მოძღვარბ, მაშასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქარ-
თველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქნება მან თავის ცოდნა
უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან
შეისწავლა.

უნდა ვსთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქელ
სტეფანეს ძემ მოჰფინა ჩვენში სტამბის ხელოსნობის ოს-
ტატობა, ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოამზა-
და. მისი ასეთი შრომა ქართველ მეფეებთაგანაც დიდათ
პატივცემულ და ღვაწლ ღებულ იქმნა, მიქაელი აზნაუ-
რის შვილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე
ვახტანგ მეფისაგან, იგი უნგრეთ ვალახიაში აღარ დაბ-
რუნდა, საქართველოში დასახლდა და აქვე გარდაიცვა-
ლა. XVIII საუკუნის ნახევარს, ამისაგან დაზრდილ მე-
სტამბეებმა საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არი-
ან ასეთ-ამომწყობნი: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიძე დავი-
თი მღვდელი, მარტყოფელი მღვდელი კეყერაშვილი,
გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან
ზუბალაშვილათ წოდებული და რამდენიმეც სხვა ასეთ-
ამწყობნი და მბეჭდავნი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თო-
რემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვა-
სახელებთ. უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენი სტამბეების მოღვა-
წეთ ისტორიის ცნობები ერთობ ღარიბია.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ-დასაწყისს,
არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარ-
სეთში მიიხმეს, ამის მაშაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მო-
ეწყო, რომ ესეც უნდა უსათუოთ. წასულიყო, 1713 წ.
უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეა-

ფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საეროთ „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები. 1717 წ. კვალად დაიბეჭდა „უამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკკლესიისა და ოდიკოსა“ და ორი სამიჯ სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ამ სტამბაში 1722 გამოიცა „აიათა“ ანუ ცის ქმნულები, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდნენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მიეცა შემთხვევა სპარს-ოსმალებთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთ თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის ძაღვის თავდაზნაურობით, ღამ-ღველოებით, ძვირფასის ნივთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდნენ. ქართლი უპატრონოდ დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი მენი დაარტყა ქართლს. ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სულით არ დაეცნენ, მიეცენ ღწვას და უკანასკნულ თფილისიდან ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოსპეს, თფილისი გაანთავისუფლეს.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თემურაზ მეორე ავიდა, ამის მეფობის დროს სტამბაც განახლდა, საჩქაროდ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლათ იგივე პირები იქმნენ დაწინუღნი. ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდნენ, ამ

დროს ქართველთაგან სტამბის შევირდებიც განამრავლეს. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გააფუდა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეფობის დროსაც შესაფერათ წავადა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დაიბეჭდვენ საეკლესიო წიგნები. საერთო გამოიცენ ლოცვები ქართულის ანბანებით. ამ დროებში დაიხოცნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის სტამბის დროიდან განაგებდენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხელოსნები გამოვიდენ, სტამბის უფროს ზედამხედველათ დანიშნულ იქმნა მესტამბე, მართყოფელი მღვდელი დავით კეჭერაშილი.

ამ დროს, სტამბა, მეტეხის ეკლესიის გალავანში იყო მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა, დღეს იმ ალავას საპატიმროა გამართული. 1750 წლებში, სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა, რომ წიგნების საბეჭდათ ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების შემდეგიდამ ლოციის წიგნებში ქართველთ. მეფეთა სახელების მოხსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკლის დროს, დაბეჭდილს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მეფე, დედოფალი და მეფის ძენიც. 1784 წ. თფილისში გამოიცა „კურთხევაინი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს მიბეჭდილი: — „სადიდებულად... დროს: ყოვლად უბრწყინვალესისა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ირაკლი მეორისა, მეფისა ყოვლისა საქართველოსა და კეთილ მოწყმენისა, დედოფლისა დარეკვან, ჯადიანისა ასულისა და კეთილ მოწყმენეთა მეფის ძეთა და ასულთასა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის ანტონის, პატრიარხისა ყოვლისა საქართველოსა, ხლენის უწმიდესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი

ესე, საძღოთა გუბერნი, სამეფოსა ქალაქსა თფილისს, პალატსა სამეფოსა, წელსა დასაბამითგან სოფლისა ვსუბ, ხალხსა განხორციელებიდან სიტყვისა ძღვთისა ჩღვდ. თვესა თებერვასა რიცხვსა ა“. მეორე გვერდზედ დაბეჭდილია ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურადღებოა ის, რომ ანტონ კათალიკოზი რუსეთის უწმინდესის სინოდის წევრათ არის მოხსენებული. ამ გარემოებას ღიდი ყურადღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაირკვეს კარგათ. ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა.

როგორც გამოვარკვეით, წიგნები ყოველთვის სამეფოს საფასით უბეჭდავსთ. მხოლოდ 1793 წ. ძღვდელ ქრისტეფორე კეყერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე წიგნი დაუბეჭდია. მაგალითებრ აი რას სწერენ: „ღრამატიკის განონსა ზედა განმარტვითა ზრობის (!) მართვითა მისის უწმიდესობის მოხისა, არხიმანდრიტს ტრიფილესითა, ხელითა მესტამბე რომანოზ ზრბაშვილისათა, მებრძნა უკეთილმისხურვისისა და უმადლესისა ხელმწიფთისა ყოვლისა საქართველოსა, ირაკლი მეორისა, მე, მისსა პონსისა, მისის უმადლესობის კარის ძღვდელსა, მარტურთელსა ქრისტეფორე კეყერაშვილსა განგება და ზედამხედველობა სტამბისა, რომლისა სურვილი იქონად მაქნდა და დაბეჭდე შრომითა და სფასითა ჩემითა: მხედრული „დაუჯდომელი“ 700 ც. „ქიტის სიბრძნე“ ვაიოს ხაჯვლიშვილის თარგმანი 700 ცალი ღირებანი 1.000 ც. სხარება 1000 ც. კვლად სხარება 1000 ც. და მარხვანი 1000 ც. შეწევითა ყოვლად წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნნი დამბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა, იფასადლელად და განსამდიურებლად უფლისა ჩემის, მეფის ირაკლისა, და სარხად (გოდვილისა) სულისა ჩემისა, რომელიცა კომპენიებ მხილველთაგან შენდობისა“. აქ უნდა ვსთქვათ რომ დავით ძღვდელი

კეყერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეყერაშვილი
ჩვენ მამა და შვილად მიცვაჲნია. შვილს მამისაგან უნდა
ესწავლა სტამბის მართვა და ხელობა.

საუბედუროთ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა ჰაქძე ბე-
დნიერათ, 1795 წ. ბრისხანე ხვედრმა მასაც მოუსო-
თავისი ცელი. სტამბის სტანოკების და საჭირო იარაღის
ზოგი ავლაბარში, მიწაში დაფლეს, ზოგი გორისაკენ წა-
იღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსელის შემდეგ, და-
ვით კეყერაშვილს მეფისაგან ებრძანა სტამბის მოხერხება,
განწყობა ხელ ახლავ, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას,
მალე მოკრიბა და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცე-
ლი სასულიერო შინაარსის წიგნებიც გამოიცენ. 1798
წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გამეფდა ძე მისი გიორ-
გი XII-ე. სტამბის მფარველობა მეფის გამგეობის ქვეშ
გარბიდა, მეფემ მასვე დ. კეყერაშვილს მიანდო ზედამხე-
დველობა. ამის მეფობაშიაც რამდენიმე გამოცემა იქმნა,
ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სამეფო დავთრები, საჭი-
რო განცხადებებთ ფურცლებათ, გაზეთის მსგავსად, ესე-
თი ფურცლები ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც ყოფილა, მაგ-
რამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ. ამ სტამ-
ბაში დაბეჭდილ რალაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები,
რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე
ერეკლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამავსებ გარ-
და სხვა-დასხვა ცნობებიც ყოფილა მოთავსებული. ძველ
კაცებთაგან ამბათ არის დაშთენილი, რომ ასეთი დაბეჭ-
დი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდნოთ. ამ ფურ-
ცლებს ბატონიშვილებს და დიდკაცობაში არიგებდნოთ,
მცირე რიცხვი-კი უბეჭდავთ. სხვა-დასხვა საჭირო გან-
ცხადებათა ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკო-
ნებს შემდეგ მავალითი. XVIII საუკუნის დასლევს,

რუსეთილდამსაქართველოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსახურის გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამშობლოში საქართველოს ღელა ქალაქ თფილისსა და თელავს პირველად ამან გამართა ქართული წარმოდგენები, ამ წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდია. ერთმა ბილეთმა ჩვენ დრომდარსაც მოაღწია, ზედ ასე აწერია:— „შაჟრი-მარი, გახრეულ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაჟრი. ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი იყო, დიდო ერთგული მეფისა, 1795 წ. უბელურს ომში მან ვაჟკაცურათ იბრძალა, მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნაჭერ-ნაჭერ სპარსთაგან. რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს ამის ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში ბეჭდვა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა, თავისაგან შედგენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნით გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია სხვა-და-სხვა ტომთა. შიგვე დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დაუთრებო, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდნ. მეფე გიორგის სიყვდილის შემდეგ, საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, სტამბის საქმეც ცუდათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა გაუქმდა. მის ყურისგდება არავის უნდოდა, ყველა თავსკენ იწერდა, ბატონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც დროებითი იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილა, რა 1804 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისთვის მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მარხებელს

გარდაეცა. მთავარ-მართებელმა სტამბას ჯეროფანი ყუ-
რადღება მიაქცია, მისთვის რუსეთიდან გამოიწერა ზოგი-
ერთი საჭირო რამ იარაღები, ქაღალდი, მასთან
რუსული ასოებიც და 1805 წ. ვახსნილ იქმნა ქვე-
ლი სტამბა, 1805 წლის შემდეგიდან ამ სტამბა-
ში ქართული წიგნის ბევრი აღარაფერი დაბეჭდილა რა-
იბეჭდებოდენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის
წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები, საქართველოს
მთავარ-მართებლებთა ბრძანებანი, განკარგულებანი და
სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მარტოთ ქართულს
ენაზედ იბეჭდებოდენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა
ქართული გრამატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის „რაზ-
ღავორის“ წიგნი, ლოცვანი ანბანითურთ, 1811 წ. დაი-
ბეჭდა ვარლამ არხივისკოპოსისაგან შედგენილი საქარ-
თველოს სამღვდელთა ბერების, ეკლესიების, მონა-
სტრების, მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღ-
წერანი, რომელიც წარდგენილ იქმნა საქართველოს მთა-
ვარ-მართებელთან, მთავარ-მართებელმა ეს აღწერა და
მოსაზრება რუსეთის უწმინდესს სინოდს გაუგზავნა და
უმაღლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ვნახეთ, მასში აწერილია იმ დროის
საქართველოს ეკლესიების და მონასტრების რიცხვი,
მღვდლების, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრიტების,
ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და
მათი შესავალ-გასავლის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ
თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს აჭიროთ,
მაშინ კათოლიკოზობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწეს-
დეს ეგზარხოსი, როგორც ეს ბოლგარიაში არისო. საქ-
ართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამ-
დენი ჯამაგირიო ცელილება ამ არხივისკოპოსის წეს-

დების თანხმით მოხდა, პირველ ეგზარხოზსათაჲ ესევე იქმნა და იშნული, ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს გადაიყვანეს, სადაც იცხოვრა და გარდაიცვალა, 1814 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ, მცირე ხნის შედეგადამ სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასოები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბის დრო 1707 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქილამ არის გადმოკეთებული. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამბის საწყობში ბევრი რამ ძველი ნითები და იარღები იქმნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის დროის,

ამ სტამბას, 1829 წ. მოემატა მეორე სტამბა, კერძოთ ქართული წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების დასაბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმინა სოლომონ დოდაშვილისაგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასით, რომელ ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქ სცხოვრებდა. აქედამ ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ XVIII საუკუნეს და ავწერთ იმ სტამბებთა ცნობებს, რაცა-კა ხსენებულს, საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველოში დახსნილებს შევეხებით.

ვახტანგ მეფას შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდენ, მათ ძრიალ ეთანაღრებოდათ გული საქართველოს შესახებ. ბაქაონა და ვახუშტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება ამისთვისა მათ აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული ასოების ყალიბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გახსნეს. მოსკოვის ახლოს, სოფ. „ესესვიატკოვში“ სადაც იწყეს საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა და მცირე დროის განმავლობაში რამდენიმე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს.

ამავე დროს, რუსეთის ეკლესიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამებელი, ეპისკოპოსი, კაცი მწიგნობარი, სამღრთო წერილის კარგათ მცოდნე. მაღალის ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა საქართველოს და ქართულის მწიგნობრობის, მას დიდათ ენატრებოდა, რომ საქართველოშიაც აღორძინებულიყო საჭირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალიათვე, როგორც ეს მის დროს რუსეთში იყო. ამის ნატვრა აღრიდანვე ჰქონდა, მიტომ იგი შეუდგა სამზადისს, რასაც ჯამაგირს იღებდა, იქიდან მონარჩენს ქართულის სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდათ იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შეილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში ბატონი-შვილებმაც განუზიარეს თანაგრძნობა. ბაქარ ბატონი-შვილისაგან ჩამოსხპულ ყალიბებით ჩამოასხმევინა ქართული საჭირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1735 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონი-შვილის სახლში, უწმინდესის სინოდის დოცვა-კურთხევით, გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა, მინამ იოსებ სამებელს წიგნების ბეჭდვის გეგმა შეედგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამებელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშავნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამებელმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დათუძნებულ სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მაჟ იწყეს ქართულ-ხუცურ და მხედრულ

წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველებათ ანუ მუშა-
კებათ დანიშნულ იქმნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე
გურამიშვილი ო მღვდელი ფილიპე, ეს ფილიპე იმერელი
იყო. მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ დაქრო-
ვებულა. იოსებ სამეგელითან უმსახურნია, შემდეგ საქარ-
თველოში მოსულა, ანტონ პირველს ეპისკოპოზათ უკურ-
თხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავს, ოსმალთ აოხრე-
ბის მეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში
გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვა-
წეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედველათ დანიშნულ
იქმნა ვახტანგ მეფის მდივნათ ყოფილი მელიქსედეკ აბე-
ლისშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით
დიდაფი ეხმარებოდა ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამ-
ისშვილი.

1735 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა
მხოლოდ 1736 წ. დაიწყო. ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფო-
რე გურამიშვილმა თავის შრომათ გამოცა შემდეგი წი-
გნები: მარხვანი, ზატიკი და ანბანის წიგნი. ეს
მღვდელი ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარ-
ჯვენა ხელი იოსებ სამეგელისა. ამ სტამბის დაარსე-
ბის ისტორიას აი რაგვარ მოგვითხრობს თვით დამაარსე-
ბელთვე კალამი: — „ოდეს იპყრობდა და განაგებდა კეთილად
გამგებელი, კეთილ-მორწმუნე და თვით მპყრობელი სრულად
რუსეთისა დიდა ხელმწიფე იმპერატორიან ანა იოანესი, მას
უამს: იგულისმოდგინა ყოკლად სანატრელმან არქიუბისკოპოს-
მან კლადუკისმან და არხიმანდრიტმან ურეკისმან, კართა მდი-
კან მწიგნობართ უხუცესას ქობულდის თამაზის ძემან, სამე-
ბელმან იოსებ და მიბრძანა მე, ყოკლად უღირსსა გურამის-
შვილს მკადელ-მონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკე-
ოება და გაკვეთებინეთ დიდის გულის მოდგინებით და წარკე-

ბითა საფაშითა მისათა, და დაიბეჭდა დავითნი, ზატეკი და
სახარება. ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის
დაარსების ნატურა ქართველთ ვარდა ორს უცხო ტომის
სასულიერო პირთაც დიდად სურვებიათ. ამათ შემდეგ ამავე
სტამბაში გამოუცია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტიანთა
გურამისშიელს. იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის
ასულის კარის დეკანოზს გიორგი ღამბარაშიელს დაუბეჭ-
დია „მარხვანი“. ამის გასწორებაზე ამათაც დიდათ უმო-
შაკნიათ. ამაზე აი რას სწერს თვით დამბეჭდი:— „ძალითა
ღვთისათა, კიშრომით და კიდეაწით წმინდისა ამის „მარხვა-
ნისა“ მე, უდიდსმან ქრისტიანთა, კახეთის მეფის არჩილის
კარის დეკანოზს გიორგი ღამბარაშიელს და სხვითა ვეთნ
მრწამბითა და შეწყნითა მოვიღეთ რუსული „მარხვანი“ და
ათხი ჩვენის ენისა, და რეგორც რუსულ „ტიბიკონს“ ღ-
რეგი უხნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ გასწორეთ და ისე
შეკვრებეთ ნუსხითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც
ჩვენში აკლდა იმას რუსულით გიორგი ღამბარაშიელი
სთარგმნიდა და მით ვავსებდით. ასეთი შევსებული და-
ბეჭდეთო. ჩვენ, თფილისში, დაბეჭდილი „მარხვანიც“
გვეკავაო. ეს მარხვანი მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ. ამა-
ვე წელს იოსებ სამებელმა დააწყებინა ბეჭდვა ქართულის
„დაბადებისა“ ვრცელის ზომის, ამის შემუშავებაზე დიდი
შრომა მიუძღვისთ ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებ
სამებელს, გამოსაცემი ხარჯი თვით ამისი იყო. ეს „და-
ბადება“ დამთავრდა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის
ბოლოში ვახუშტის წერილი აქვს მოთავსებული, იგი
მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების
სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ
ზოგიც სხვა წიგნები გამოიცენ განმეორებით. ყველა ამ
წიგნებს სწრაფათ გზავნიდნენ საქართველოში და ავრცე-

ლებდნენ სამღვდლოებაში. ამაობაში მოახლოვდა 1750 წლები, იოსებ სამებელი საქართველოში აპირებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუშულ იქნა. უნდა ვსთქვათ, რომ იოსებ სამებელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტანა, მაშინ აქ ძრიელ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გამოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭდვაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილისში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა.

იოსებ სამებელი თავადის შვილთაგანი იყო, გვარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალით საკმარისად განათლებული, მკოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამებელის სტამბა დარჩა მოსკოვის სამუდამოთ მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმეჯ სხვა მღვდელ-მთავრებს ებარათ. იოსებ სამებელის სიკვდილის შემდეგ იქ შესწყდა წიგნების ბეჭდვა. 1755 წ. თფილისიდან გაჩვენეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარი სადმი, უკანასკნელ იგი დანიშნულ იქმნა ვლადიმერის და დეროპოლის ეპისკოპოზათ. მან იმეცადინა და 1759 წ. იოსებ სამებელის სტამბა ვლადიმერს გადაატვინა, დაძინებულნი სტამბა იქ გააღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოსცა „კლეტ საწმუქებისა“ ვახუშტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათინურ-ბერძნულ ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის საქართველოში დაბრუნების შე-

მდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ. მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარმა. ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ერეკლესაგან რუსეთში უღჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან აღარ დაბრუნდა, რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო. მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ საქმე ვერ მოხერხდა. ამან თავის სტამბაში გამოსცა შემდეგი წიგნები: სამოციქულო, დავითნი, ლოცვანი, ჟამნი, დაუჯლოპელი და 1767 წ. „პარაკლესი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალიკოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანასემ შეიძინა, მოსკოვს გადაატანინა და თავის სტამბას შეუერთა. ამისეე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონისშვილისა. ათანასე მიტროპოლიტი გარდაიცვალა 1774 წ. და დასაფლავდა დონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგახანს არსებობდა, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები ბეჭდებოდა. უკანასკნელ ყველა ეს სასტამბო იარაღები და ნივთები მოსკოვის უწმინდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა მოსკოვს გადაიტანეს, ეს ძველი სტამბა განაახლეს და იქ დაიწყეს ბეჭდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის უფერულია, რომ მასზე საუბარი ზენ აქ მეტად მიგვაჩნია.

XVIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთა საზღვდელოებამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსე-

ნებულ საუკუნის მესამე ნახევრამდის, ქარდველთა ბინას მოსკოვი შეადგენდა, შექდევ კი მათ პეტერბურგშიაც იჩინეს თავი, ნამეჟურ ეკატერინა იმპერატრიცა მეორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველი ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარჭიაშენელი. ამანაც იღვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეჭდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეჭდვაც მქონია ამ ეპისკოპოსს დაწყობილი, მაგრამ დამთავრება ვეღარ შესძლებია. მის შემდეგ ეს სტამბა მაითვისა ვარლამ არხიეპისკოპოზმა, საქართველოში პირველ ქართველთა ეგზარხოსათ ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განაგრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „ოვენი“ სახარების ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაიბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთავრას ბაგრატიონის ძმის. ვარლამ ეგზარხოსად ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის წახრუხაულის ლექსს კილოთი შეამკობს:

„ღვთის შეწევნითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,
ქსნის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ ღვაწლირ კმა გამართული.
ვინ იყო ძველად, ახტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრათ შართული,
გიძღვნესთ ივერთა, ამერ იმერთა,
წიკნს დღესასწაულ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა,
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამშინჯ-გამკვერეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა-

ნიკიფორითა მკითხეს სწორითა,
იგულს მოდგინეს საკმარობითა,
კეთილ შობილმან პაიჭაძემან,
მესტამბეჲ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტაჲბის გახსნით იწყება საფუძელი პეტერბურგში ქართულის სტაჲბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტაჲბის წიადაგის განმტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტაჲბაშიაც ბროსემ და ჩუბინაშიელმა გამოსცეს 1840—1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის გეოგრაფია, ქართულ-რუსულ-ფრანგული სლავარი, ქრისტომატიები, როანე შავთელის „საპასეჲო ცხრილი“ „ვეფხის-ტყაოსანი“ რამდენჯერმე, „სიბრძნე სიცრუე“ ქართული გრამატიკები, „ჩონგური“ ლექსთა კრება კ. ლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „კაცია ადამიანი“ ილ. ჭავჭავაძისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ვსთქვათ, რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანერთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს ნათესაფობა 1712 წ. თბილისში გამოცემულს „ვეფხის-ტყაოსნის“ ასოების ყალიბებთან აქვს. მოსკოვის კი მეტათ განკერძოებულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტივი, კონტა, ნამეტურ წვნიკი ასოებია. პეტერბურგის სტაჲბაში პაიჭაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსანი ყოფილა მესტამბე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე. რაც-კი პეტერბურგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცობრი და მხედ-

რული წიგნები დააბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყოფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე მარი ბროსესაგან მიბეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ ტაბიძეს ასე:

„სვიმონ მესტამზე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, დაბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის-ძველია“. და სხვანი. შემოხსენებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. აქ ვიტყვით ამაზეც მცირედ.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოვდებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერ-მოწერა. ორივე მხარეში საჭირონი იყვნენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები. ერთი ასეთაგანია გაიოს ნაცვლიშვილი, მოწათვე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა 1768 წ. შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და 1781 წ. თელავის სემინარიის რექტორთ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტად იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდა, იქ ეს დიდის პატივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანათა კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელათ. შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს გასტყორცნა. იქ ეს ამაოდ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკა“, 2) 1798 წ. „საცისკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ვასილის ბერძნთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წერილი წიგნები. წერილ წიგნებისამ ჩვენ დრომდის ვერ ნოაღწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეჭდვა უნდა ჩაითვალოს. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების

შემდეგ, გაროს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოსის ხარისხით მოზდოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს. ესევე განაგებდა ოსეთის სამქალაქებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოსობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეჭდია, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. 3. უზიკაშვილის სიტყვიერ., სამეცნიერო აკადემიის წიგნთ-საცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი. სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩვენთვის უცნობათ არის დაშთენილი, თუმცა გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულს მწერლობაში.

რუსეთის სტამბების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ შემოხსენებულს სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვა-და-სხვა უცხო ტოქთა სტამბეაშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები, სადაც ქართულს წიგნებს თუმცა არა ხშირად, მაგრამ ხანდისხან მაინც ბეჭდავდნენ. ასეთი იყო ფირალოვის, მეფე გიორგის მდივნათ ყოფილის, ქართული გამოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვეხებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დაღი რამ კავშიარი მაინცა და მაინც არა აქვსთ, ამიტომ აქ ამით ვათავებთ საუბარს და გადავდივართ XVIII საუკ. იმერეთის სტამბის აღწერაზე. 1709 წ. თფილისში გახსნილი სტამბა და ქართული წიგნების საქმე მთელს საქართველოში ელვასავებ მოიჟინა. იგი მრავალთათვის გახდა სარკეთ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქციეს ბერძენ-იმერთა, დაბეჭდილი წიგნების რიცხვი უცბათ იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709—1713 წლ. წიგნები გამოიციენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყო-

ფნიდა. მიტომ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთე გამოცემაც კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდი მოთხოვნილება იხმოდა, წიგნები-კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნ მბეჭდავნი, ქალაქის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭდავდნ. ასეთმა გარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირებულთ შორის უადვილესათ გაზარკვია ჰაზრი და ნატვრა იმერეთში სტამბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთათფალისში გამართეს მიწერ-მოწერა. იგინი თფილისის სტამბის გამკეთ სთხოვდნ საქმის მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსთ მეტო, შეგველოეთ და დაგვიტმეთო, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდი სტანოკი რუსეთიდან მოიტანეს, ხეცური და ხედრული ასოები-კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბევრის შრომის შედეგ, 1785 წლებში, ქ. ქუთაისს ვაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისი დამ წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახიი დამ მოსულ ოსტატებთაგან განსწავლულმა ამ ხელოსანმა ამოწყობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოსჩნდა გენათის არქიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის გახსნის უმაღ რამდენსამე იმერთ ახალგაზრდებს აწყობა და ბეჭდვა შეასწავლა მალე ამოწყობა და ბეჭდვაც დაიწყეს, 1787 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შედეგ პირველის სხვა-და-სხვა წიგნებიც აღიბეჭდნ, ყველა გამოცემის ზედაპარზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერ-

თა მეფისა და კათალიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოღებული თვით ვახტანგ მეექვსის დროდგან. ლოცვაში, ეკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალაგას მოიხსენებიან მეფე, მათი უახლოესი ნათესავი და კათალიკოზი. საეკლესიო წიგნებს გარდა XVIII საუკ. დამლევაამდე რამდენჯერმე ქართული ანბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დაშორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიბაძვას ყველანი აპირებდენ, ამობაში მოახლოვდა XIX საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გამოაცალა მიმბაძობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა აღრიდგანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საქიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზემოთ ვსთქვით, XVIII საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდენ მტრები, ამ ხანებში უძღურის სპარსელოსაგან იმდენი ვაება ქართლსა და კახეთს არ ადგა, რაც ძრეელის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ გავბედავთ, ალა-მამად-ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძღურნი ვერას გააწყობდენ, იმერნი მთლათ დაელოდდენ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათ ეს ასე არ მოუხდათ. მათ გაილაშქრეს უძღურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულებების ბევრის ჯამია გორგი. თამამათ ვიტყვით, რომ იმერთ მძლავრის ოსმა-

ლის დაშოშმინების და მარჩილების მეოხებით იმოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარათყერი დრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი მოიპოვეს მათ მარჯვე დრო, აკი მაშინათვე მოეწყვენენ სტამბის საქმეს.

რადგანაც სტამბის არსებობა, ხარჯი და წიგნების ბეჭდვა დიდს ძალას ითხოვდა, ამიტომ მეფე სოლომონის ბრძანებით სტამბის ზედამხედველ პატრონათ და გამგეთ დანიშნა სარდალი ზურაბ წერეთელი. რამდენიმე ხნის შემდეგ, იმერეთში ჟამი გაჩნდა, ამის მიზეზით სტამბა რაჭაში გადიტანეს, სოფელს წესს და იქ გამართეს და წიგნები ბეჭდეს. მაგალითებრ ქუთაისში სოფრონ ეპისკოპოსისაგან დაწყობილ „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა წესს დაუმთავრებია ზურაბ წერეთელს 1811 წ. აქვე სოფელში დაუბეჭდავთ „დაუჯდომედა ღვთისმშობლისა“ და ზოგიც სხვა წიგნები. რუსთაგან იმერეთის დამორჩილების შემდეგ სტამბა მაინც არ მოსპობილა, ზურაბ წერეთელს თავის მამულს საჩხერში გადუტანია და იქ უბეჭდავს წიგნები. მაგალითებრ საჩხერეში გამოუციათ „სა+ ხარება“ 1817 წ. სახარების ბოლოს მიბეჭდილია შემდეგი ცნობა:— „უფაღნო და ძმანო, მომისსენეთ მე მდაბალი და უღარსი არხიმანდრიტი გაენათისა, ცოდვილი ზაქარია, რომელმან ფრად შრომა თავს ვიდევ წმიდა ამის სახარებო სათვის და მრაკლითა ღვაწლათა აღკასრულე“ პირველ გვერდზედ მიბეჭდილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ესე საღმთო სახარება საჩხერეს, სასახლესა სახლთხუცის წერეთლისასა“ ქ. ქუთაისა, 1807 წ. დაბეჭდილს „დავითნზე“ მიწერილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ღვთივ სულიერი წიგნი ეს ფსალმუნთა სამეფოსა ქადაქსა ქუთაისს, ჰალატსა სამეფოსა უხუცესობითა თავადის სახლთხუცესას ზურაბ წერეთლისათა, ხე-

ლითა მესტამბე რაზმაძე რაშანაოზ ზურაბიშვილისათა. გამ-
გებელი და ზედამხედველი სტამბისა ამის მდასაჲლი არხიმან-
დრიტი ზაქარია, ფრიად მშრომელი მუშაკობითა ვილარცკი,
რათა მომისსენებდეთ“. აქ მოხსენებულ მესტამბე ზურაბის-
შვილს ზოგს წიგნებზე ზუბაშვილათ მოიხსენებენ, ნამე-
ტურ თფილისში დაბეჭდილს წიგნებზე. ამ ზუბაშვილს
გარდა იმერეთის სტამბაში სხვა ამომწყობნი და მბეჭდავ-
ნიც ყოფილან, ხოლო მათი ვინაობის ჩვენ არაფერი ვი-
ცით. როგორც სჩანს, ეს სტამბა 1820 წლების შემ-
დეგ დახურულა. საზგადოდ კი უნდა ვსთქვათ, რომ
იმერეთის სტამბის ისტორიის შესახებ ჩვენ ერთობ მცი-
რე მასალები გვაქვს.

ზემოთ, ტფილისის სტამბების საუბარში ჩვენ ს-
ლოდაშვილის სტამბის მოხსენებაზე შევჩერდით. უნდა
მოგახსენოთ, რომ XIX საუკ. დამდეგიდან ტფილისში,
ერთი სტამბა არსებობდა, ჩვენის მეფეების დროიდან და-
შთენილი. ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა,
თუმც იშვიათად. 1814 წ. გამოიცა ქართული სახარება
და პატარა წიგნები. 1829 წ. გახსნილ ს. ლოდაშვილის
სტამბამ დიდხანს ვერ გასძლო, ამ სტამბაზე 5000 მან.
ფული დაიხარჯა ლეველ-მონაზონ ივანე ხელაშვილისა.
დამაარსებელთ დიდი სამზადისი ჰქონდათ, ამ სტამბაში
უნდა აღბეჭდილიყვნენ ყველა საჭირო სახელმძღვანელო
წიგნები, ის წიგნები, რაც კი 1817 წ. გახსნილ სემენა-
რიაში იქმნებოდა სახარებლად საჭირო და ისევ იმ
დროის „კეთილშობილთ სასწავლებელში“. ამავე სტამ-
ბაში გამოიცა გაზეთი „ტფილისის უწყება“ 1829 წ. და
თვიური ჟურნალი 1832 წ. ამ წლის მეოთხე თვეს მო-
სკობილ იქმნა ეს სტამბა და მის გამგე-პატრონი რუსეთში
გარდასახლებული სამუდამოდ, იგი რუსეთიდან საქარ-

თველოში ველარ დაბრუნდა. ამ სტამბის შემდეგ ტფილისში გაიხსნა სხვა სტამბა, ამტარხანელ სომხების ძმათა არზანოვების, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს. ამ სტამბაში პ. იოსელიანმა დაბეჭდა შავთელის და ჩახრუხაძის პოემები. ეს სტამბაც მცირე ხანს დაშთა. აქ ნდა ვსთქვათ შემდეგი: ხსენებული სტამბის პატრონნი სომეხები იყვნენ.

საქართველოში პირველად ამ სტამბაში დაიბეჭდა სომხური წიგნი, ესე იგი 1833 წ. მინამდის საქართველოში სომხური წიგნების ბეჭდვის საქმე კი არა, ხსენებაც კი ქაჩანებათ არ ყოფილა. პირველი მაგალითი იყო ეს, მათ დასტამბეს სომხური ლოცვის წიგნები და სასწავლებელი წიგნები, სხვათა შორის მათ დაბეჭდეს „ნერსესის დოქტრინა“ ქართულის ასოებით, ხოლო სომხურის სიტყვებით, რათა ამით იმ დროის საქართველოს ქართველ გვარის სომხებში სომხური ენა უადვილესათ განეცნოთ. ამით იგინი არ შეცდნენ, მათ ბრწყინვალე დარი დაუდგათ, საქართველოში აღადგინეს სომხური ენა, რაც შეეხება წიგნების ბეჭდვას, ესეც ხომ ყველასთვის ცხადია, ვგონებთ საუბარი და მტკიცება არავის მოუნდება, ყველაფერი თვალით სჩანს, თუ ჩვენ ქართველთ დაკვირვება და შედარება გვექმნება. ქართული ბეჭდვის ისტორია საქართველოში 1707 წ. იწყება და სომხებისა 1833 წ. აბა ხხლა ჩვენი დღევანდელი ბეჭდვის საქმე მათსას შევადაროთ, მათი ჩვენზე ბევრათ ბევრი გამოვა. ზემო ხსენებული სტამბის დახურვის უმაღლ შეძენილ იქმნა იმ დროის სომეხთ ნერსესიანის სემენარიისაგან, რომელ სემენარიაც პირველად გაიხსნა საქართველოში 1830 წ. ამ დრომდის, საქართველოში არამც დუ სომეხთ სემენარიის ხსენება, არამედ უბრალო სამრევლო სასწავლებლის ქა

ჭანებაც კი არსად იყო. მაგრამ აბა დღევანდელ ჰოიებს ჰკითხეთ ამის შესახებ, თქვენ ნახავთ იგინი რა პასუხს მოგცემენ: ანთ ქალაქის კედლები ლამის მცხეთას აღაგონ, ჰაოსის საფლავსაც ტფილისში სძებნიან. მიტომაც გადააკეთეს ქართულ დედა-ქალაქ ტფილისის სახელი—ტუზისად და ახალციხე —ახსიხათ.(!)

ხსენებულს სემენარიის სტამბაშიაც იყო მოთავსებული ქართული ასოები, აქაც ბეჭდავდნენ ქართულს ენაზე სხვა-და-სხვა განცხადებებს, ქართული წიგნები კი არა დაბეჭდილა-რა, ერთავად სომხურს წიგნებს ბეჭდავდნენ. ამ სტამბამ ჩაუღვა საქართველოს სომხობას სული, თორემ მინამდის სომხები საქართველოში ცარიელ ჩონჩხს წარმოადგენდნენ. 1865 წ. ეს სტამბაც მოისპო. 1846 წ. საქართველოში მოვიდა ფორონცოვი. 1850 წლებში, ქართველი შორის ასტყდა საუბარი ქართულის დროგამოშვებითი გამოცემის შესახებ. გამოცემას მრავალნი ნატრობდნენ. ფორონცოვმა მალე დართო თვიური „ცისკრის“ გამოცემის ნებართვა. 1852 წ. გ. ერისთავის რედაქტორობით „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ქურნალის გამოსაცემად რედაქტორმა ჩუქებით სტამბის იარაღიც შეიძინა იმ დროის მთავარ-მართველის სტამბიდან, „ცისკრის“ დაწყებისთანავე სტამბაც გახსნა, მაგრამ „ცისკარი“ 1854 წ. ბოლოს მოსპო და 1855 წ. სტამბაც დახურა. 1856 წ. „ცისკარი“ ივ. კერესელიძემ განაახლა, სტამბაც ნისიათ იყიდა 900 მ. 1857 წ. ამ სტამბაში დაიწყო „ცისკრის“ გამოცემა. ერთ წელიწადს 300 მ. უნდა მიეცა, მეორე წელიწადს 600 მ. მაგრამ ვეღარ მისცა, გიორგი ერისთავმა სტამბა დაუბეჭდა, „ცისკრის“ გამოცემა ერთ თვეს შეუჩერა! ივ. კერესელიძემ დიდის წვალებით თუ-ლი იშოვნა და გ. ერისთავს ჩააბარა, სტამბა განთავი-

სუფლდა. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ეს სტამბა გ. ერის-
თავს ვორონცოვის წყალობით მუქთათ ეჩუქა მთავარ-
მართებლის სტამბიდან, სტანოკი ხისა ყოფილა, მესამე
წელიწადს გატეხილა. მერე სხვა რკინის სტანოკი გა-
მოუწერია. ამაზე აი რა მიაშობ ივ. კერესელიძემ:

„სტამბის შეძენის მესამე წელს სტანოკი გამიტყდა,
ალარ ვარგოდა, მის ვალისაც 300 მ. გარდასახდელი
მქონდა. ჟურნალი მიჩერდებოდა. ერთ საღამოს ჩემს
სახლში დავბატოე გრ. ორბელიანი, გ. ერისთავი, გ.
მუხრანსკი, ივ. მუხრანსკი და ბევრიც სხვა ქართველი
გენარლები. დანიშნულს დროს, ფაიტონი ფაიტონზე
გრიადით მოდიოდა, პოლიციასაც შევატყობინე, რომ
მგზავრთათვის სახლის გზა ეჩვენებინათ, შეკრების შემდეგ
მე მათ სტანოკის შეძენაში დახმარება ვსთხოვე. ეს მათ
მომიხერხეს. ძალე სტანოკი გამოვიწერეთ და სტამბა გა-
წვავახლე.“ ივ. კერესელიძემ ამ სტამბაში ბეჭდა „ცის-
კარი“ და ყველა თავს გამოცემანი. ეს სტამბა მას კარგა
ხანს ეპყრა. 1873 წ. ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძეს მიჰყიდა,
ექ. ხელაძის სტამბა დღესაც არსებობს. ამ სტამბას სა-
კმარისი ღვაწლი მიუძღვის ქართულს მწერლობაზე. ამ სტამ-
ბაში დაიბეჭდენ ძირელ ბევრი საისტორიო წიგნები. აქ
დაიბეჭდენ ისეთი წიგნებიც, რომელნიც ქართულს მწერ-
ლობაში პირველად იქმნენ ადბეჭდილნი. მაგალითებრ:—
ქალია და მანა, გამოც. გრიგოლ გურიელისა, ვისრა-
მიანია, აზნა მეტყველება და ბევრაც სხვა წიგნები. ამას
გარდა აქვე იბეჭდებოდენ ქართული დრო გამოშვებათი
გამოცემანი, გაზეთები და ჟურნალებიც, დღესაც ბევრი
წიგნები იბეჭდება ამ სტამბაში.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბას ერთი დიდი სამსახუ-
რიც მიუძღვის ქართველთა წინაშე, ნამეტურ ქართველ

გამომცემლებთან, რომელთაც-კი ქართული წიგნების გამოცემა იწყეს 1873 წ. შემდეგიდამ. ან ერთი, თვით მეექვსე. ხელადის სტამბა რომ არ ყოფილიყო მაშინ, იქმნება წიგნების გამოცემის მოხერხებაც ვერ შემძლებოდა, რადგანაც მაშინ თფილისში სულ ოთხი სტამბა იყო, სამს სტამბაში ჩემისთანა ლარიბი კაცი ფეხს ვერ მიღვამდა, რადგანაც ყველა ამ სტამბებში წიგნების საბეჭდს ფასის იღებდენ, როგორც რუსეთის ქალაქებში. ჩვენ, ახლად დამწყობნი ქართულის სახალხო წიგნების ბეჭდვისა, აბა როგორ მოვხერხებდით ასეთ ფასებით ძოვეს, მაგრამ ბ. ექვთ. ხელადემ წაგვახალისა, ამოწყობას და ბეჭდვას ისეთი ფასებით დაადო, სხვა სტამბის საბეჭდს ზომამზე ისე დააბატარავა, რომ ყოველი ჩვენთაგანი აღწებოდა ჰკიდებდა რამე წიგნის გამოცემას და ბეჭდვდა. ბ. ექ. ხელადის მიხედვით შემდეგ სხვა მესტამბეებმაც დააკლეს ბეჭდვის ფასებს.

ესე რომ არ მოეხერხებინა ბ. ექვ. ხელადეს, მაშინ ჩვენ, ქართველი გამომცემელი, ბევრს ვერას გავაწყობდით. პირველი: მაშინ საბეჭდი ქალაქი ძვირი იყო, რასაც მაშინ ოზმას 4 მან. ცვიდულობდით, დღეს ის 2 მან. ღირს, გარდა ამისა წიგნების ბეჭდვაც ახალი საქმე იყო, საქართველოში სახალხო წიგნების ბეჭდვა პირველი მაგალითი იყო, ჯერ საიმისოდ არა ცვიდებოდა-რა, თითო გამოცემა რამდენსამე წელიწადს რჩებოდა, რის წვალებით და ვაივაგლახით ვრცელდებოდა, ზოგი მუქთათ რიგდებოდა სოფლებში, ზოგი აქა-იქ ქალაქებში იგზავნებოდა და იქაც იკარგებოდა ისე, რომ გამომცემელს ყოველთვის სხვა საქმეებიდამ უნდა ედო ფულები რ ახალ-ახალ გამოცემებზე უნდა ეხარჯა, წიგნები კი ხალხში მუქთათ უნდს ერიგებინა, რომ ამის შეოხებით სა-

მერმისოდ ხალხში წიგნების კითხვის სიყვარული აღორძინებულიყო, თუ ეს არა, უმისოდ არა გაკეთდებოდა. იგივე ბ. ექვ. ხელაძეც ბეჭდავდა ქართულს სხვა-და-სხვა წიგნებს. იგი დღესაც ბეჭდავს საკუთარს გამოცემებს. მე კარგათ მახსოვს, რომ 1875 წ. 3. უმაკაშვილმა და ექ. ხელაძემ, სექტის-ცხოველობის დღესასწაულ დღეს თფილისილამ ერთი ტომარა ქართული წიგნები წაიღეს გასასყიდათ, მაგრამ იქ სულ 3 მან. ვერ გაეყიდნათ, ისიც ნაცნობებს ეყიდნათ. ხალხი ამას არ მისდევდა. ასეთი იყო მაშინ ჩვენი მწიგნობრობის და გამომცემლობის მდგომარეობის საქმე. ამას რომ ექ. ხელაძის სტამბა არ მოვლენოდა, იგი მაშინ საკმარისად შეფუძრებული დაშთებოდა და იქნება ბევრს ველარც-კი გამოეცა წიგნი.

ამ სამარადისოდ მოსაგონარ საქმეს გარდა ამ სტამბას და მის პატრონს ერთი სხვა სამსახურიც მიუძღვის ჩვენი ტომის და ნამეტურ სამღვდელოების წინაშე, მაგალითურ: 1887 წ. თფილისის უმაღლეს სამღვდელო პირებთ შორის აღიძრა კითხვა ქართულის საეკლესიო წიგნების ბეჭდვაზედ, რადგანაც იმ დრომდის საეკლესიო წიგნებმა ველარ მოაღწიეს, ადრე მოსკოვში დაბეჭდილნი ეკლესიებში ხმარებისაგან გაცვდენ, მთლად დაიფხრიწნენ. გარდა ამისა ეკლესიების შენებაც გამრავლდა. საქმე კინალამ ისე მოხერხდა, რომ ამ წიგნების ბეჭდვა აღრიზდებულათ მოსკოვში უნდა გადაეტანათ, სადაც ვინ იცის რაგვარ და რაწაირათ დაიბეჭდებოდენ. ეს გარემოება ბევრს ეწყინა, განა დღეს ჩვენი სტამბები იმოდენად არ უნდა იყოს დაჯილდოვებული, რომ თფილისში მოვახერხოთ საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვაო! ეს რასა ჰგავსო. მრავალნი უკუღმართნი ისეთ აზრების იყვნენ, რომ ვითომც თფილისში ვერ გამოსცემენ ისე, როგორც

მოსკოვსო. ამ გარემოებას მკაცრათ აღუდგა წინ ექვ. ხელაძე, რუსეთის სტამბების ფასს საკმარისად დაუკლო და საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა მან ითხოვა, ზოგმა ეჭვი განუცხადეს, ვერ გამოსცემო. ამან პირობა მისცა ასე: პირველი—იათ დაბეჭდავ, მეორე—თფილისში უფრო კაი კომისია შესდგება, რომ წიგნების კორექტურა კარგათ შესწორდეს, მესამე—თვით დედნებიც შეიძლება გაუმჯობესდეს და განხილულ იქმნეს მკოდნე პირებთაგან, მეოთხე—ამისთვის მე გირავნობას შემოვიტან სინოდის კანტორის წინაშე, რომ თუ ყოველივე ასე არ აღსრულდეს, თფილისში უფრო უკეთესად არ გამოიცეს ქართული საღმრთო წერილის წიგნები, მაშინ მე ჩემს გირავნობაზე ხელი ავიღო, ჯარიმაც გადავიხადო. ბევრის შრომის და სჯის შემდეგ დაადგინეს, რომ ქართული საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა თფილისში იქმნეს დაწყობილი და არა მოსკოვს, როგორც ეს მანამდის უნდოდათ ზოგიერთ პირებს.

ამ საქმის წინაშე სამსახურს გარდა ბ. ექვ. ხელაძემ ქართველთ ამომწყობლებსაც კაი სამსახური გაუწია, რომ ასეთი დიდი საქმე თფილისში მათ გასაკეთებლად გახდა. საღმრთო წერილის წიგნების ამომწყობის და მუშაობის ფული რამდენსამე ხელოსანს ქართველს საყოველთაოთ დაარჩენს ცოლ-შვილით. დღეს, ქართულის საღმრთო წერილის საბეჭდ სამკვიდრო ბინათ თფილისის სტამბები ითვლება.

ამასთან ბ. ექვ. ხელაძემ ბევრი სოფლელი ყმაწვილებიც დაზარდა, სტამბის ხელობის ცოდნა მათ საუკეთესოდ შეასწავლა. ყველა სტამბებში დღეს ამისაგან დასდილი შეგირდები ამშვენებენ თავიანთ საქმეებს და მასთან ქართულ წიგნების ბეჭდვასაც. უნდა ითქვას, რომ ზოგს მათგანს საკუთარი სტამბაც აქვს, თავიანთ საქმეებსაც კარგათ უძღვებიან, ხანდისხან ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავენ.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნამდე ტფილისში არსებობდა ებრაელის დუბელირის სტამბა, მერე ეს სტამბა გიორგი წერეთელმა შეიძინა და „კრებული“ და „დროე-

ზა“ იქ იბეჭდებოდა. ეს სტამბა გიორგი წერეთლის ხელში რამდენსამე ხანს დარჩა, შემდეგ ისევ პატრონის ხელში გადავიდა. მერე ეს სხვამ შეიძინა, ავლაბარში გადაიტანეს და იქა ვბეჭდავდით წიგნებს. ამათსავე დროს ტფილისში არსებობდა ჟურნალ „მნათობის“ სტამბაც. მაგრამ იგი მცირე ხანს დარჩა.

1860 წლებში ქართველთ თვალი გაახილეს, მასთან მათ საჭიროთ დაინახეს „ცისკარს“ გარდა სხვა ჟურნალის გამოცემაც, ჟურნალისთვის სტამბაც იყო საჭირო, ივ. კერესელიძის სტამბა ყველას ვერ აკმაყოფილებდა, სტამბის გახსნა-კი ძნელი საქმე იყო, ამიტომ 1862 წელს მეწიგნე ეფრანჯიანცის ძმამ თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოათავსა, 1863 წ. აქ გამოიცა „საქართველოს მოამბე“. დღეს ეს სტამბა ტ. როტინიანცს ეკუთვნის, სადაც „კვალი“, „ჯეჯილი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც იბეჭდება. „საქართველოს მოამბის“ დასურვის შემდეგ ქართველთ გაზეთის გამოცემაზე დაიწყეს თათბირი. გაზეთის გამოსაცემად სტამბაც იყო საჭირო, ამიტომ რამდენიმე კაცი შეიყარა ერთათ: დ. ბაქრაძე, ე. თულაშვილი, დ. ყიფიანი, სტეფ. მელიქიშვილი და რამდენიმეც სხვა პირნი და 1865 წ. თფილისში სტამბა გახსნეს, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს, გაზეთისთვის სულ ახალი ასოები ჩამოასხმევენეს და 1866 წ. მარტადამ „დროების“ ბეჭდვაც დაიწყეს. ამ სტამბაშიაც ბევრი წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები იბეჭდებოდა. დღეს ეს სტამბა „ქართველთ წიგნთ გამომცემელს ამხანაგობას“ ეკუთვნის, სადაც დღეობენ აკაკის ნაწერები, ილ. ჭავჭავაძისა, ყაზიბეგის, პეტრიაშვილის და ბევრიც სხვების. დღეს „მოამბე“ და „ცნობის ფურცელი“ აქ იბეჭდება.

რაც ნელ-ნელა დრონი მიფრინავდენ, მით დაძინებული ქართველებიც გამოფხიზლებას უძღვოდენ, მწერ-

ლობაც შესაფერს სულსა და ხორცს ისხავდა, რიგიან მწერლებმაც მრავლათ იწყეს თავის ჩენა, წიგნების ბეჭდვაც გაჩაშირდა, ამ სიხშირეს სტამბის უქონლობა და საჭიროებაც თვალ-ხილულათ ემჩნეოდა. 1884 წლებში, თფალისში გაიხსნა ახალი ქართული სტამბა გრ. ჩარკვიანის, არ. კალანდაძის და ალ. დრევიჩის, სტამბის მოწყობილება ძველი იყო, მაგრამ საქმეს მაინც უძღვებოდნენ. ამ სტამბაში დაიბეჭდა ვახუშტის ისტორია, დიმ. ბაქრაძის რედაქტორობით, საბა ორბელიანის ლექსიკონი და ბევრიც სხვა წვრილი წიგნები. ერთ დროს გაჩეთი „დროებაც“ აქ იბეჭდებოდა, უკანასკნელ სტამბის საქმე აირ-დაირია, ამხანაგებმა კინალამ ერთმანერთი დაჭამეს, ერთი წელიწადი დაკეტილი იყო, მერე ესენი მოარიგეს დ. ბაქრაძემ, რაფ. ერისთავმა, იოს. ბაქრაძემ და მე. სტამბა ორათ გაიყო: ერთი ნაწილი არს. კალანდაძეს არგუნეს, მეორე გ. ჩარკვიანს. უკანასკნელის დღევანდლამდე არსებობს თფილისში—აქ იბეჭდება სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც. მეორე ნაწილი დეკანოზმა დავით ლამბაშიძემ შეიძინა და ქუთაისს გადაიტანა, სადაც დღევანდლამდისაც არსებობს ეს სტამბა. 1891 წლებიდან კვალად მოემატა ერთი ქართული კარგი სტამბა. ეს სტამბა გახსნეს მაქსიმე შარაძემ და მისმა უანგარო მუშაკ ამხანაგებმა: ესტ. კერესელიძემ, სფ. ლოსაბერიძემ და ვას. გძელიძემ. ამ სტამბის გახსნა და მის უანგარო მუშაკთ ძმათ მეცადინეობამ დიდი სამსახური გაუწია ჩვენს ქართველობას. დღეს ამ სტამბაში იბეჭდება აუარებელი ქართული წიგნები. აქ იბეჭდება იაკობ გოგებაშვილის წიგნები, ჩემი, თვით სტამბის ამხანაგობის და ბევრიც სხვების. აქვე იბეჭდება გაჩეთი „ივერია“ და ხანდისხან სხვა და სხვა დრო გამოცემანიც. დღეს თფილისში ოთხი ქართული

სტამბა არსებობს, სადაც ნახევრამდის ქართული წიგნები და საქმეები იბეჭდება. უნდა ვსთქვათ, რომ დღეს არც ეს სტამბები ჰყოფნის ქართველთ და ამ სტამბებს რომ ერთი სხვა დიდი სტამბაც მოემატოს; მაშინაც-კი საკმარისი იქმნება მათთვის საქმე, რადგანაც ხშირად ხსენებული სტამბები ვერც კი ასდიან საქმეების შესრულებას.

მაშასადამე მკითხველი აშკარათ მიხვდება, რომ ჩვენში, რამდენიც დრო გადის, იმდენი მწიგნობრობის საქმეც წინ მიდის და სტამბის მოახოვნილებაც ემატება. სტამბა და წიგნის ბეჭდვის საჭიროება თფილისს გარეშე საქართველოს სხვა კუთხეებსაც დიდათ დაეტყო, ასეთია ნამეტურ იმერეთი. ქუთაისში მთავრობისაგან გახსნილი სტამბა 1850 წლებიდან არსებობდა, ამ სტამბაში ხანდისხან ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, მაგრამ ეს არ კმაროდა, 1880 წ. იქ გაიხსნა მეორე სტამბა სადაც ქართული წიგნების ბეჭდვამაც კარგათ იჩინა თავი. 1875 წლების შემდეგ იმერეთს უფრო ემცნეოდა წიგნების ბეჭდვის მოთხოვნების საჭიროება, იმერეთ შორის ზოგიერთებმა იწყეს სხვა და სხვა წიგნების გამოცემა ქ. ქუთაისს. ამ გარემოებამ სხვა სტამბის გახსნაც მოითხოვა, მალე გაიხსნა იქმ. გამრეკელის სტამბა, სადაც ერთ დროს გაზეთ „შრომაც“ იბეჭდებოდა. აქვე დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“ სახალხოთ, ახალის სახის მექონ ასოებით; რომლის ყალიბების ჩამოსხმა და ასოების შემოღება კ. ლორთქიფანიძეს ეკუთვნის. ეს ასოები დაწუნებულ იქმნა ქართველთაგან, ამიტომ იგი დაშთა უხმარებელ ერთის შეხედვით ეს ასოები ბერძნულ ასოებს ჰგავს, კაცს თვალს უჭრელებს; ამას ბევრათ სჯობია ის ახალი ასოები, რომლის ყალიბებმა ნიკოლოზ ნიკოლაძემ პარიზში გააკეთებინა, ასოებიც ჩამოასხმევინა და საბეჭდათაც ვცა-

დეთ, მაგრამ ვერც იგი აღმოჩნდა ჩვენს უარსაგათ. შედარებით-კი ეს უნდა სჯობდეს ზემოხსენებულს და ქუთაისში შემოღებულს. ეს სტამბა შემდეგ გადავიდა პ. წულუკიძის ხელში. ხსენებულ სტამბას მოჰყვა ბ. ფერაძის სტამბა, სადაც ქართული ასოებიც მოათავეს და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო.

იმერეთში ყველაზე დიდი შრომა და ამაგი გამოიჩინა დეკ. დ. ლამბაშიძის სტამბამ, სადაც დღევანდლამდე იბეჭდება სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და აკაკის თეოლოგიური ჟურნალი „კრებული“. აქვე იბეჭდება სხვა და სხვა სასულიერო დიდრანდი წიგნები, ხშირათ წერილი წიგნებიც: სახალხო, კაპეიკილამ დაწყობილი 10 კაპ, ზოგი ჩვენის ისტორიულად და ზოგიც საღმრთო სჯულის ისტორიულად. სტამბის დაარსებამ და წიგნების ბეჭდვამ დიდი საქმე, დიდი სამსახური დათესეს, იმერეთის ერში წიგნების კითხვა და სიყვარული უადვილესათ აღატრთოვანეს, თფილისის მაწანწალა ვაჭრების წიგნებსაც იქით გზაში გადაეღობნენ. ამ სტამბის შემდეგ ქუთაისში გაიხსნა ივ. კილაძის და იოს. ჭეოაძის სტამბა, სადაც იბეჭდება დრო და დრო ქართული წიგნები. აქვე გამოიცენ ქუთაისის ამხანაგობის გამოცემანი. ქუთაისის ოთხ სტამბას მალე მებუთვე მოემატა, ეს იყო იო. ჭყონიას სტამბა, სადაც იბეჭდებოდა გაზეთი „მეურნე“. სხვა და სხვა გარემოების მეოხებით ამ სტამბამ დიდხანს ვერ შეძლო არსებობა და მიტომ იგი შეძენილ იქმნა ბ.ბ. კილაძისა და ი. ხელოაძისაგან, დღეს ქუთაისში სულ ოთხი სტამბა არსებობს, ქუთაისში ამსხე მეტი ვგონებთ ჯერ საჭიროც არ იქმნეს. რადგანაც იმერთ შორის ყოველს დაბასა და ქალაქშიაც იღვიძებს სტამბის გახსნის საჭიროება, მაგალითად, საქმე და მიმბაძობა ისე წავიდა მათ შორის, რომ

1887 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ თვით ოზურგეთშიაც გახსნა ქართული წიგნის საბეჭდო სტამბა. ამ სტამბის გახსნის საქმეს გრ. გურიელი დიდის სიზარულთით მიეგება. პირველ დღესვე შებრძანდა სტამბაში და ასოთ-ამწყობს ასე უთხრა: — „რას გხედავ ამას, ამასწინ მოკესწად, რომ გუჩიასში, ოზურგეთში, სტამბა გნახე აქ, თქვენს მარჯვენას ვა ვენაცვალე, თქვენს მარჯვენას, რითაც-ვი მისურვებთ და დამავალებთ, მე მზათა ვარ, რომ ყოველთვის გქმს სასურათ“. ამ სტამბაში გამოიცა „გეფხის-ტყაოსანიც“ — კი. სხვა და სხვა წვრილი და დიდრზი წიგნებიც, გურულები ჩქარა შეეჩვივნენ სტამბის საქმეებს. მათში მალე ჩვეულებათ წაკიდა ქორწინების და მოცვალებულთა ამბების განცხადებათ ბეჭდვა. კ. თავართქილაძემ ამ სტამბის გახსნით დიდი სამსახური გაუწია კერძოთ გურულებს და საერთოთ ქართველებს. ეს ენერგიული კაცი მართოთ ოზურგეთის სტამბას არ დასჯერდა, იგი გადავიდა სამეგრელოში და დ. სენაკშიაც გახსნა ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც მრავლად იწყეს წიგნების გამოცემა. კ. თავართქილაძის გარდა სტამბის ადგილათ პოვნის მეოხებით სხვებმაც იწყეს დრო და დრო წვრილი წიგნების გამოცემა. სენაკს შემდეგ ამავე პირმა და ალექ. მიქელაიშვილმა ბათუმშიაც გახსნეს ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც პირველად გამოიცენ ქართული წიგნები. ჩვენს ძველებს რომ სმენა ჰქონდესთ, მაშინ იგინი ბათუმში ასეთი სტამბის გახსნით მგონოთ გასბარებდენ. ამათ სტამბის გახსნამდის ბათუმში მახარაძესაც ჰქონდა სტამბა, სადაც მცირედ ქართული ასოებიც იყო, იგი უფრო რუსულ საქმეების კეთებას მისდევდა. კ. თავართქილაძის სტამბის გახსნამ ბათუმში ბევრნაირათ იმოქმედა, იმედია იქ წიგნების გამოცემლობაც წარმატებას მი-

ეცემა, ამის ნიშნები ჩვენ უკვე ენახეთ: წიგნთ: გამომცემელ აშხანაგობა „გლახმა“ პირველად ბათუმში ამ სტამბილამ დაიწყეს გამომცემლობა,

ზემო ხსენებულ სტამბებთ გარდა ფოთსაც ეღირსა სტამბა და 1890 წლებში, იქ გახსნა სტამბა ლავრენტი ტულუშმა. ამანაც მოათავსა ქართული ასოები, ქართული წიგნებიც გამოსცა. მაგალითად იქ დაიბეჭდა ვრცელი საექიმო წიგნი „სიმრთელის კიდობანი“, ორი წიგნი ქართულის პიესებისა და რამდენიმეც სხვა წერილი წიგნები. ამავე სტამბის პატრონმა პატარა სტამბა ზუგდიდშიაც გახსნა, სადაც დღევანდლამდე არსებობს. ზუგდიდის შემდეგ სოხუმშიაც გახსნეს სტამბა, სადაც სანატრელია, რომ ქართული წერილი წიგნების ბეჭდვაც დაიწყონ. ასეთსავე საჭიროებას შეადგენს ახალციხეში ქართული სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა. ეს არის რიცხვი დღევანდელის იმერეთის სტამბების და რაც დრო გადის მით მათი მოთხოვნილებაც ერთი ათად მატულობს. ქართლსა და კახეთში კი ეს ასე ვერ მიდის, თუმცა ექვთიმე ხელაძის წყალობით პატარა სტამბებუ თელავსა და სიღნაღსაც გაიხსნა, სადაც დღევანდლამდინაც არსებობს, ორივე ქალაქის სტამბებში წიგნებიც დაიბეჭდა ადრე. ჩვენ გვეგონა, რომ იქ სხვა-და-სხვა გამომცემლებიც იჩინდნენ თავს, მაგრამ რამდენიმე წიგნაკების გამოცემის შემდეგ იქ სხვა არავინ გამოჩნდა, არავინ რა დაბეჭდა. ხსენებულ ქალაქების საქმეთა მოწყობას არც გორი ჩამორჩა, აქ სტამბა გახსნა არ. კალანდაძემ, ეს სტამბა დღესაც არსებობს, ქართული ასოებიც აქვს, პირველ წიგნათ აქ გამოიცა „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა, თარგმანი პატრის ანსელმო მღებრიშვილისაგან. ვენ სრული იმედი გვქონდა, რომ ამ სტამბიდან სხვა

წიგნებიც გამოიცემოდნენ, მაგრამ ეს ასე არ იქმნა, იქ ხსენებულის წიგნით შეჩერდა გამოცემა. უკანასკნელს წლებში, თვით კავკავის ქართველთაც იგრძნეს ქართული ასოების საჭიროება, კავკავის ერთმა უცხოელმა მესტამბემ ქართული ასოებიც გაიჩინა და იქ ორი ქართული წიგნაკიც დაიბეჭდა. იმედია შემდეგ სხვებიც მიბაძვენ ამ სამაგალითო საქმეებს და წიგნების გამოცემას განაგრძობენ. სხვა-და-სხვა გარემოებათა და შემთხვევებთა ქართული სტამბების დახსნის საჭიროება საქართველოს გარეშე, უცხო ქვეყნებშიაც იქმნა გამოწვეული. მაგალითებრ: 1850 წ. ვენეციაში, წმ. ლაზარეს მონასტერში, სადაც არსებობდა სომეხ-კათოლიკეთა მხითარისტების სტამბა, იქვე პეტრე ხარისჭირაშვილის მეოხებით ჩამოსხმულ იქმნა ქართული ასოების ახალი ყალიბები, მით ახალი ასოები და იმავე დროს წიგნების გამოცემაც იწყეს. შემდეგ ეს ასოები იქიდან პ. ხარისჭირაშვილმა კოსტანტინეპოლს გადმოიტანა, თავისაგან აღშენებულს მონასტრის ზღუდეთა შორის ერთს სახლში მოათავსა 1870 წ. ეს სტამბა დღევანდლამდე არსებობს. კოსტანტინეპოლის შემდეგ, პ. ხარისჭირაშვილის მეთაურობით ახალი ქართული სტამბა მონთობანშიაც მოათავსდა (ფრანცია), სადაც ქართველ კათოლიკეთ ბერების მეოხებით რამდენიმე ქართული წიგნებიც გამოიცენ. როგორც ვიცით, დღეს ამ სტამბებში წიგნებს გამოცემის საქმე შეჩერებულია, პეტრე ხარისჭირაშვილის სიკვდილით საზღვარი მიეცა ასეთ საქმეთა წარმატებას. სამწუხაროა ასეთი დიადი საქმის მომავალში დაკნინება. ამ აღგილებთა გარდა 1832 წ. პარიზში აკადემიკმა მარრ ბროსემ ქართულ-ფრანგულის ასოებით ლიტოგრაფიულის ბეჭდვით გამოსცა ქართლის ცხოვრების ნაწილი, რომელსაც ჩვენში ამ ისტორიას

„პარიჟის ქრონიკა“ ეწოდება. 1845 წ. ტრიესტში, ლითოგრაფიულის ბეჭდვით, გამოიცა ქართული წერის დედანი, შედგენილი ტარასი არქიმანდრიტისაგან, ვისი გამოცემა არის ამისი ჩვენ არა ვიცით-რა.

XVIII საუკ. სტამბებთა აღწერაში ჩვენ არ ავნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ, როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ, თფილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თფილისში ორი-სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, მეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩმიაძინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს (1780—1799 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანერთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიათ. ხანდისხან ერთმანერთს დახმარებიან კიდევ უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩმიაძინის სომეხთ კათალიკოზის ძველ წიგნებთა მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზის ერთმანერთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრება სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა ამას ეწოდება «მდივანი სომხეთის ისტორიისა» (1780—1800) სხვათა მასალებთა შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანერთთან, რომ ლუკა კათალი-

კოზს ვითომც მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბილამ ერთი კარგი სტანოკი გამოეგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეჭდს ქალალ დასაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინილამ. ამის შესახებ ჩვენ ში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამის ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათალიკოზს ამსტერდამილამ (ჰოლანდია) სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთმიოს ფეშქაშათ. ეს თუ მართალია, მაშინ, ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყოს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუაზღვომლობდა შახრიმიანთან მიწერ-მოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის გამართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ეს სომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ ეჭვი გვაქვს.

სასიამოვნო იქმნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ჭეშმარიტებით კითხვა გამოირკვეს.

აი, ეს გახლავთ ანგარიში და ისტორია ყველა იმ სტამბების, რაც კი 1625—1900 წლამდე საქართველოს და მის გარეშე ქვეყნებში დახსნილან და წიგნები უბეჭდავთ.

ზ. კ.

002
551

ვასი სამი შაური

ზ. ჭიჭინაძე.

მეორე თუბანოვის ქუჩა, სახლი № 30.